

Boštjan Videmšek

DOLGA POT DO MIRU

*Srebrenica, Galicija in
Ukrajina, Auschwitz, Gaza*

Boštjan Videmšek

DOLGA POT DO MIRU

*Srebrenica, Galicija in
Ukrajina, Auschwitz, Gaza*

Knjiga je nastala s podporo projekta BeWoP,
ki ga sofinancira Evropska unija
v okviru Programa Interreg VI-A Italija-Slovenija.

**Interreg
Italia-Slovenija**

Cofinanziato
dall'Unione europea
Sofinancira
Evropska unija

BeWoP

UMco
25 let

Ljubljana 2025

Boštjan Videmšek
DOLGA POT DO MIRU
Srebrenica, Galicija in Ukrajina, Auschwitz, Gaza

© **UMco, d. d., Boštjan Videmšek in Fundacija Poti miru v Posočju, 2025.**
Vse pravice pridržane.

Izdajatelj in založnik: UMco, d. d.; zbirka 'S terena'
Soizdajatelji: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«, ZRC SAZU,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa in Občina Miren Kostanjevica
Za izdajatelje: Maša Klavora, dr. Petra Svoljšak in Mauricij Humar

Odgovorni urednik: Samo Rugelj
Lektorica: Mira Turk Škraba
Oblikovanje ovitka in postavitev: Aleš Cimprič
Fotografije in fotografija na naslovnici: Boštjan Videmšek
Zemljevidi: iStock
Tisk: Camera, d. o. o.
Naklada: 700 izvodov, 1. natis
Ljubljana 2025

Interreg
Italia-Slovenija

Cofinanziato
dall'Unione europea
Sofinancira
Evropska unija

BeWoP

Knjiga je nastala s podporo projekta BeWoP, ki ga sofinancira Evropska unija v okviru Programa Interreg VI-A Italija-Slovenija.

Povezava na spletno stran projekta: www.ita-slo.eu/bewop

Partnerji projekta: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«, ZRC SAZU,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Občina Miren-Kostanjevica, PromoTurismoFVG,
EZTS GO/GECT GO, Associazione Culturale èStoria

V okviru določil Zakona o avtorski in sorodnih pravicah so brez pisnega dovoljenja založbe prepovedani reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku, v številni fotokopiranje, tiskanje in shranjevanje v elektronski obliki. Odgovornost za resničnost podatkov in avtorstva navedb v knjigi je na strani avtorja.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

172.4

355.01(100)"19/20"

VIDEMŠEK, Boštjan

Dolga pot do miru : Srebrenica, Galicija in Ukrajina, Auschwitz,
Gaza / Boštjan Videmšek ; [fotografije Boštjan Videmšek].

- 1. natis. - Ljubljana : UMco, 2025. - (Zbirka S terena)

Vsebuje tudi besedilo, tiskano v obratni smeri: Dolga pot do miru :
soška fronta / Abha Valentina Lo Surdo

ISBN 978-961-7225-44-0

COBISS.SI-ID 251894787

UMco, d. d., Leskoškova 12, 1000 Ljubljana
tel.: 01/ 520 18 39, e-pošta: bukla-urednistvo@umco.si, www.bukla.si

*Za mami Edito, mojo super junakinjo in super moč,
ki se je poslovala med pisanjem te knjige.*

Vsebina

Uvod

PRIVILEGIJ MIRU: kdo lahko govori o vojni 9

Prvi del

ČAS GENOCIDA: trideset let po Srebrenici 22

Drugi del:

PREKLETSTVO GEOGRAFIJE: Galicija in Ukrajina –
stoletje vojn, ki se ne končajo 58

Tretji del

KAR ČLOVEK LAHKO STORI ČLOVEKU:
osemdeset let od osvoboditve Auschwitza,
dve leti absolutne groze v Gazi 136

Epilog

SE VOJNA KDAJ KONČA? 175

Zahvala 183

Bibliografija 184

Uvod

PRIVILEGIJ MIRU

Kdo lahko govori o vojni

»Stojimo v temi, obkroženi s svetlobo.«

– RYSZARD KAPUŚCIŃSKI

Mir nikakor ni samoumeven.

Mir je absolutni privilegij.

To dejansko vedo le tisti, ki so izkusili vojno. Zato so ti ljudje edini, ki lahko verodostojno razpravljajo tako o miru kot o vojni.

To je knjiga o njih.

Njihova knjiga.

* * *

Vojna človeka iztrga iz njegovega življenja. Razkosa njegovo sedanost, uniči in deformira njegovo prihodnost, zatemni preteklost.

Vojna je nekaj najbolj intimnega, kar človek lahko občuti. V stanju stalne ogroženosti, smrtnega strahu zase in za svoje najbližje ter neprestanega maksimalnega stresa se vedemo bistveno drugače. Kdo zares smo, zvemo šele na skrajnih robovih: ko smo proti svoji volji z brutalno silo vrženi iz območja udobja.

Takrat nismo več zmožni *trezno* presojati, delovati, misliti, velikokrat tudi ne primerno *čutiti*. To je faza, ko delujejo le refleksi – ko ni ne časa ne možnosti za refleksijo.

* * *

Vojna je (kot) huda, redko ozdravljiva bolezen.

Vojna je absolut nasilja.

Vojna je vrhunec razčlovečenja.

Heraklit: *Vojna je oče vsega.*

Vojna je seštevek človeških lastnosti.

Vojna je najbolj stroga zaporna kazen – za nedolžne. Ljudi in živali.

Ljudje smo namreč edina živalska vrsta, ki množično in sistematično pobijamo druge živalske vrste. In, seveda, tudi svojo.

Vojna je klavnica. *Mi* proti *njim*. Oni proti nam. Morilska nadvlada v imenu nečesa, kar naj bi nam pripadalo samo po sebi. Ker pripadamo določeni etnični skupini. Ker verujemo v določenega boga. Ker je naša koža *izbrane* barve. Ker pripadamo določeni živalski vrsti. In tako naprej.

Do osnovne družinske celice.

Osnovna zgodovinska lekcija: človeštvo je orodje, orožje množičnega uničevanja.

Vojna je, popreproščeno, nezmožnost samoomejevanja. Na vseh ravneh.

Vojna zategadelj nikoli ni le *kriza*. Vojna je vedno stanje. *Vojno stanje*. Proces.

Vojna se ne konča s prekinitvijo ognja, premirjem ali mirovnim sporazumom. Vojna traja. In traja. Kot virus se prenaša po osebnem, družinskem in kolektivnem zgodovinskem spominu. Kot travma se zapiše v gene – kot taka oblikuje vedenje in delovanje prihodnjih generacij.

Se vojna sploh kdaj konča?

* * *

Se vojna sploh kdaj konča?

Bojim se, da poznam odgovor.

* * *

Iz vojn sem kot novinar poročal več kot petindvajset let. Pripadam generaciji, ki je odraščala v času vojn v nekdanji Jugoslaviji, kjer se je marsikje vsiljena ideja bratskega miru utopila v kanalih ostudnega nacionalizma. Ta je vrhunec doživel s srbskim genocidom nad bošnjaškim prebivalstvom v Srebrenici julija 1995, pred točno tridesetimi leti. Moja generacija je, posledično, hitro izgubila velik del svojih iluzij, sicer prirojenih obrambnih mehanizmov. Predvsem pa je izgubila nedolžnost: medtem ko so naši vrstniki na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, na Kosovu in v Srbiji umirali v strelskih jarkih ali životarili v begunskih taboriščih, smo mi v Sloveniji živeli svoj *Belle Époque*. Zlate čase.

Le drobno geografsko naključje nas je delilo od tega, da bi tudi mi postali begunci, vojaki ali brezimne žrtve, zakopane v množičnih grobiščih.

* * *

Od leta 1999 naprej sem, vržen v svet vojn, »pokrival« večino oboroženih konfliktov po vsem svetu. Z neskončnim človeškim trpljenjem sem se – povsem po lastni izbiri – med drugim soočal v Afganistanu, Iraku, Siriji, Demokratični republiki Kongo, Somaliji, Gazi, Libiji, Libanonu, v Darfurju na zahodu Sudana, v Južnem Sudanu, na Kosovu in na Kavkazu, v Ukrajini, na plemenskih območjih Pakistana in tudi na področjih, kjer ljudje in druge živalske vrste množično

umirajo zaradi posledic podnebnih sprememb, ključne frontne črte našega časa – človeške vojne proti vsemu naravnemu.

Ko zreš v množična grobišča, se iluzije stalijo. Videl in doživel sem preveč, da bi lahko ohranil klasično *humanistično* vero v človeštvo. Videl in doživel sem dovolj, da sem ohranil, celo okreпил vero v posamezne ljudi.

V človeka.

* * *

Ne verjamem v floskulo, da se zgodovina ponavlja. To ne pomeni kaj dosti. Bližje mi je ideja, da se zgodovina stopnjuje – z istimi sredstvi.

Ob holokavstu, genocidih, vojnah, etničnih čiščenjih, množičnih pobjih, zločinih proti človečnosti in vojnih zločinih tulimo, da se kaj takega *nikoli več* ne sme ponoviti. Toda ta *nikoli več* se pogosto prevede v *vedno znova* in to nakazuje občutek ponavljanja. A ta občutek je napačen – skoraj vedno gre namreč za nadaljevanje, celo stopnjevanje obstoječih, zamrznjenih, nikoli končanih konfliktov, kar ponuja občutek, da je vojna ena sama.

Še posebej po 11. septembru 2001, ko smo vstopili v obdobje večnih vojn. Vojn, ki so se začele tudi zato, da se ne bi končale. In v obdobje vojn, ki so v nedogled podaljšale že trajajoče vojne. Afganistan, Irak, Sirija, Libija, Sudan, Južni Sudan, Somalija, Demokratična republika Kongo, Ukrajina, Libanon, Etiopija, Jemen, Gaza ...

* * *

»In začela se je vojna, to je nekaj, kar nasprotuje vsej človeški naravi in človeškemu razumu!« je v *Vojni in miru* zapisal Lev Nikolajevič Tolstoj.

Pa je res tako?

* * *

Od začetka prve svetovne vojne je minilo sto enajst let. Od konca druge svetovne vojne je minilo osemdeset let. Od genocida v Srebrenici je minilo trideset let.

Od začetka genocida v Gazi sta 7. oktobra 2025 minili dve leti.

To je le nekaj pomnikov, oznak na premici absolutne groze, o katerih pišem tudi v tej knjigi. Pomnikov, ki bi morali biti opomniki.

A to – več kot očitno – niso bili.

* * *

Gonilniki današnjih vojn so zelo podobni tistim iz novejše, polpretekle ali davne zgodovine.

Pohlep. Patološka potreba po prevladi, nadvladi, osvajanju. Občutek večvrednosti – rasni, etnični, verski, spolni, razredni, ideološki ... Številni gonilniki vojn so evolucijsko pogojeni. Določeni s(m)o vnaprej.

To je izjemno težko sprejeti. Ogledalo je neizprosno.

A osebna in družbena rast sta mogoči le z agresivno, docela neprizanesljivo samorefleksijo.

Brez občutka krivde in brez sramu – brez neprizanesljivega zrenja v neprizanesljivo ogledalo in soočenja z dejstvom, da nam nič *človeškega* ni tuje – je etično delovanje nemogoče.

Je nemogoča pot do miru.

Na poti do miru mora vsakdo izmed nas najprej *pacifizirati* samega sebe.

* * *

Tako zelo si – sveta preproščina intelektualne lenobe – radi lažemo o napredku človeške *civilizacije*. Človeštva nasploh. »Noben dosežek človeštva – ne katedrale ne astronomija ne velike finance – se ne more primerjati s človeško usposobljenostjo za medsebojno uničevanje,« v romanu *Prisoner's Dilemma* (Zapornikova dilema) piše ameriški pisatelj Richard Powers.

Bolj se ne bi mogel strinjati z njim.

Medtem ko gradimo piramide, Eifflove stolpe, stonadstropne nebotičnike in umetna otočja, nosimo drage ure in nakit in se obsesivno ukvarjamo z videzom, smo sprožili šesto veliko izumiranje živalskih vrst. Medtem ko v veselje zgolj zaradi osebnega napuha pošiljamo nove in nove rakete in ko se naravna neumnost neustavljivo pari z umetno demenco, se pred našimi široko zaprtimi očmi leta 2025 v neposrednem prenosu odvija še *en* genocid.

Še *en* genocid, a prvi, ki ga – od prvega dneva naprej – spremljamo v *živo*.

In zato nimamo pravice, nihče izmed nas je nima, reči, da nismo vedeli, da nismo videli. Da to ni *naša* vojna. Da to ni

naša odgovornost. Da z dogajanjem na območju Gaze, največje groze našega časa, nimamo nič skupnega.

* * *

Je najmanj 200.000 neposrednih in posrednih žrtev izraelskega bombardiranja in stradanja prebivalcev palestinske enklave, ki je velika ravno toliko kot občina Bovec, le *amorfn*a masa?

Je deset tisoče hladnokrvno pobitih palestinskih otrok le postranska škoda? So reševalci, zdravniki, bolničarji, učitelji, duhovniki, novinarji in humanitarci legitimne vojaške tarče? Je gradnja velikanskega koncentracijskega taborišča v porušeni Rafi in napoved popolnega etničnega čiščenja ter nasilne preselitve vseh prebivalcev Gaze novi standard lokalne, regionalne in globalne zunanje politike? Je sistematično stradanje vsega prebivalstva – lakota kot še eno (izraelsko) orožje za množično uničevanje – že skoraj nekaj *rutiniranega*? Je genocid, kot najbolj brutalna oblika vojne, postal sprejemljiva oblika bojevanja in zunanje politike?

Da.

* * *

Zato ni bilo presenetljivo, da smo v Sloveniji za besedo leta 2024 izbrali – genocid.

Besedo, ki označuje absolutno človeško zlo. Najhujše zločine proti človeštvu.

Najhujše zločine človeštva.

Najbolj brutalno obliko – vojne.

Zato je to tudi knjiga o genocidu. O genocidih. Predvčerajšnjih, včerajšnjih, današnjih.

Jutrišnjih.

* * *

Genocida v Ruandi in Srebrenici sta se zgodila pred široko zaprtimi očmi Združenih narodov, ki jih je prav za take namene ustvarjena Konvencija o genocidu zavezovala k ukrepanju. A s svojo aktivno pasivnostjo so Združeni narodi preko (ne)varnostnega sveta in zlorabo pravice veta botrovali obema genocidoma. Zelo podobno je mogoče reči tudi za prvi genocid 21. stoletja: za množično pobijanje domorodnega prebivalstva v Darfurju na zahodu Sudana, ki v zadnjih dveh letih doživlja svoje nadaljevanje. Predvsem pa – za genocid v Gazi.

* * *

Današnje dogajanje v Gazi je zgoščenost vseh vojn in vseh njenih najokrutnejših oblik, tudi genocida na najmanjši možni površini.

Gaza je zravnana z zemljo.

Požgana zemlja, rodovitna polja smrti.

Popolno razčlovečenje: *kar človek lahko stori človeku.*

Gaza, vest vseh nas, je *le* predfilm prihodnosti.

* * *

Beseda genocid, nekoč skoraj tabu, je – nova normalnost – postala samoumevna. Vseprisotna. Profana. *Popularna*. Udomačena. Devalvirana. Genocid je postal fraza. Mašilo. Medklic. Medmet.

* * *

Ameba za hranjenje in razmnoževanje ne potrebuje orodja in orožja. Človek ga.

Kdo smo, to smo.

Evropska unija, otrok vojne, se množično oborožuje. Vojaška industrija je v Bruslju *nadomestila* zeleni prehod. Vetrnice in solarne panele so zamenjali tanki in brezpilotna letala.

Še prej so – zaradi vzpona novih diktatur s pomočjo demokratskih sredstev in magičnega mišljenja evropskih političnih elit – klavrno propadli poslednji ostanki mednarodnih struktur in institucij.

Demokracija, sredstvo boja s samodržci, je naredila samomor iz zasede.

Nikakršnih varovalk ni več, da vojna tudi v Evropi ne bi bila zopet to, kar je bila že tolikokrat v zgodovini. Njena esenca.

Modus operandi.

Varovalk nikoli zares tudi ni bilo. Bila je le ogromna Potemkinova vas. Velikanska iluzija. Neskončna zmožnost človeške samoprevare. Kolektivne in individualne.

Zato smo izumili stike z javnostjo.

Vse civilizacije temeljijo na fikciji.

* * *

A vendar – v območju udobja se je tako prekleto lahko zavzemati za mir. Nič ni lažjega, preprostejšega.

Da, mir. Mir, da, vedno, povsod.

A mir je luksuz izbire. Privilegij geografsko-kozmičnih danosti. Pri tem, kje se rodimo, nimamo ravno veliko besede, mar ne?

A ko mir postane populistična fraza, ki se v imenu politične agende ne meni za žrtve, lahko hitro postane tudi orodje – vojne.

Grozljivo neetično je namreč iz položaja popolne varnosti razsojati o tem, kaj je dobro za *drugega* – ne da bi vedeli, kdo in kaj in kako je ta drugi. Ne da bi vedeli, kaj pomeni v bombardiranju izgubiti starše, otroke, brata, sestro, prijatelje. Ne da bi vedeli, kaj pomeni lakota. Ne da bi vedeli, kako se počuti posiljeno dekle. Ne da bi vedeli, kaj pomeni amputacija. Ne da bi vedeli = doživeli, kaj so to okupacija, pregon, begunstvo, izgube, prisilna mobilizacija, mučenje, leta strahu ... Ne da bi vedeli, kako je na frontni črti na najbolj grozovit način izgubiti najboljšega prijatelja.

Ne da bi poznali vonj množičnega grobišča.

Kako lahko kdor koli iz območja absolutne varnosti odreče pravico do obrambe tistemu, po katerem padajo bombe in rakete? In se ob tem celo počuti moralno superiornega, *boljšega*?

Se napadena ženska nima pravice braniti? Je posiljevalec človek, s katerim bi se morali pogajati o miru? Kako lahko nekdo izza računalniškega ekrana, ki nikoli ni izkusil groze vojne, obsoja nekoga, ki se želi braniti pred invazijo okupatorske vojske, nekoga, ki preprosto želi le preživeti? Se mora

zlorabljene otroke v imenu *miru* prepustiti nadaljnji, še hujši zlorabi?

Razsojanje o usodah ljudi, ki jih ne poznamo, je del človeške nravi, ki vodi v vojno.

Mnenja, ki niso osnovana na znanju, vedenju, izkušnjah, močni etični podstati in empatiji, so – pot v pekel je večkrat tlakovana z dobrimi nameni – orodja razčlovečenja. Govorjenje »na pamet« je definicija populizma, poti v fašizem.

Je *Zeitgeist*. Duh (našega) časa.

* * *

Tudi zato sem v tej knjigi glavnino prostora namenil ljudem, ki so vojno – in tudi njeno najbolj skrajno obliko, genocid – živeli in preživeli. Kot priče. In tudi kot akterji. Želel sem, da sami povedo svojo zgodbo. Zato sem, med drugim, prebral ducate dnevnikov slovenskih vojakov, ki so se med prvo svetovno vojno borili na vzhodnem bojišču, in jih umestil v besedilo ter jih skušal primerjati z izpovedmi ranjenih vojakov na ukrajinskih bojiščih. Enako velja za izpovedi taboriščnic, ki so preživele grozo koncentracijskega taborišča Auschwitz-Birkenau. Zanimalo me je namreč, kako se skozi čas spreminjata izkušnja vojne in njeno dojetje.

Komaj kaj.

Zanimalo me je tudi, kako prepletene so na morda le na videz oddaljene velike človeške tragedije – strelski jarki prve svetovne vojne, koncentracijska taborišča druge svetovne vojne, genocid v Srebrenici, genocid v Gazi ...

Zelo.

* * *

Mir nikakor ni le odsotnost vojne.

Resnični mir je lahko le pravičen mir. Mir, o katerem se mora *nekaj* vprašati tudi žrtve, tudi šibkejše. Predvsem najšibkejše.

Zgodovinska lekcija: nepravičen mir je gojišče klic novih vojn. Posebej na področjih, ki so ujetniki geografije.

Denimo v Ukrajini – na *krvavih prostranstvih*. Ali na Bližnjem vzhodu.

* * *

»Še bolj kot zunaj so vzroki vojne znotraj nas samih. V strasteh, kot so želje, strah, negotovost, pohlep, ponos, nečimrnost. Počasi se jih je treba rešiti. Spremeniti moramo obnašanje. Začnimo se odločati o pomembnih stvareh za nas in za druge na podlagi več morale in manj interesov. Naredimo tisto, kar je prav, namesto tega, kar se splača. Učimo otroke, naj bodo iskreni in ne zviti ... Čas je, da stopimo na plan, čas je, da se zavežemo vrednotam, v katere verjamemo. Civilizacija se z moralno odločenostjo okrepi veliko bolj kot z novim orožjem,« je konec leta 2001 v *Pismih proti vojni* (Založba Sanje) zapisal veliki italijanski novinar, pisatelj in trmasti humanist Tiziano Terzani.

Upal je, kot je živel. In živel je, kot je upal. Poslovil se je, ko je bilo tam zunaj na voljo še nekaj kosmov upanja.

* * *

1915. 1941. 1992. 1995. 2001. 2003. 2012. 2022. 2023. 2025.

To so le nekateri zaznamki na koledarju – na premici – vojnega časa in časa, v katerem se odvija ta knjiga. Vojnega časa, ki nikoli ni zares linearen.

Še en krog na vrtiljaku vojne?

Se vojna sploh kdaj konča?

* * *

»Čemu o vojni navsezadnje še brati? Ali se o njej ne sliši zadosti? Kaj ni vsakdanje življenje iz minute v minuto prežeto z njo? Ne, mislim, da se ne sliši dovolj o njej. O vojni vemo mnogo premalo. Stisnjene, strašansko skope besede, ki naj bi nam jo predstavljale, so kot zid pred nami. Bitka, kakšna beseda! Vojna! Kakšna poplošitev! Kaj sploh še vemo, da za vsem tem umirajo ljudje, da te besede pomenijo usode tisočerihi – cenimo to? Vojna izruje sto tisoče življenj in jih od danes na jutri pusti izkroaveti – naj si zatiskamo ušesa, da se lahko nemoteno smejimo in sanjarimo, naj preprosto rečemo: 'Prosim, samo ničesar o vojni'?« se je v knjigi *Posočje 1916* (Založba Karantanija) vprašala avstrijska vojna dopisnica iz prve svetovne vojne Alice Schalek.

Ne, o vojni, o vojnah se niti slučajno ne sliši – kaj šele bere – dovolj.

* * *

Ko hodim, tečem in kolesarim po *Poti miru* v Posočju in na Krasu, verjamem, čutim, da se vojne lahko končajo. V ta del Slovenije se vedno rad vračam tudi zato, ker je v teh

krajih odziv na moje delo, ne le na poročanje iz vojnih žarišč, najbolj intenziven. Povratna informacija je takojšnja, neposredna in bogata. Zato sem se izjemno razveselil povabila Fundacije *Poti miru* k pisanju knjige o ... poti do miru. O dolgi poti do miru.

V Posočju in na Krasu se je, v miru in tišini, zgodovina spremenila v arheologijo, travma pa v katarzo. Spomini so postali zgodbe. Pod Krnom in v Gorici, na Mrzlem Vrhu in v Kobaridu je bila vojna poražena.

Toliko, kolikor je vojna lahko poražena.

V teh krajih diši po svobodi.

V teh krajih so dovoljene sanje.

A jutri je *vedno znova* nov dan: od začetka prve svetovne vojne je, kot sem že zapisal, minilo sto enajst let. Na vzhodni fronti te velike vojne od 24. februarja 2022 naprej v bližini starih vojaških pokopališč rastejo nova pokopališča. Vojaška in civilna.

Pot do miru je dolga. Neskončno dolga.

Prvi del

ČAS GENOCIDA

Trideset let po Srebrenici

»Pričevati moramo za mrtve in žive.«

– ELIE WIESEL

Dvanajstega julija 1995 opoldan se je tedaj 41-letna Saliha Osmanović pred tovarno akumulatorjev v Potočarih pri Srebrenici v strahoviti vročini dušila med tisočimi in tisočimi ženskami in otroki, ki so se pred oporišče mirovnih sil Združenih narodov zatekli pred srbskimi silami.

Dan prej so srbske vladne in paravojaške sile po dolgotrajnem obleganju vdrle v Srebrenico, uradno zaščiteno območje pod nadzorom Združenih narodov. Modre čelade ZN – nizozemski bataljon – jih niso niti poskušale ustaviti.

V genocidu je bilo med 11. in 20. julijem 1995 ubitih 8372 bošnjaških moških, fantov in dečkov.

Najmanj 8372.

Med ubitimi so bili tudi Salihin mož Ramo in oba njuna sinova – Edin in Nermin. Ko so ju srbski vojni zločinci ubili, sta bila stara osemnajst in devetnajst let.

* * *

Tik pred genocidom v Srebrenici sem dopolnil dvajset let. Že več let sem se ukvarjal z novinarstvom. Obsedeno sem spremljal dogajanje na področju nekdanje skupne države – najprej vojno na Hrvaškem, potem v Bosni in Hercegovini (kasneje tudi na Kosovu). Pisal sem zgodbe o bošnjaških beguncih, ki so se zatekli v Slovenijo. To je bil moj prvi resni, živi stik z vojnimi grozotami. V Sloveniji, ki je bila – na ravni države – s trgovanjem z orožjem in pasivnim odnosom do groze v še *včeraj* bratskih republikah z genocidom posredno povezana, je bila Srebrenica že tedaj komaj omembe vredna tema. Tega nisem mogel razumeti.

Tik pred trideseto obletnico genocida so novinarji RTV Slovenija na ljubljanskih ulicah ducat naključnih najstnikov in najstnic vprašali, kaj je to Srebrenica in kaj se je tam zgodilo. Le ena najstnica je vedela, da se je v vzhodni Bosni zgodil genocid nad bošnjaškim prebivalstvom.

Zgrozil sem se. Nekaj takega kot zgodovinski spomin očitno ne obstaja niti v kontekstu nam geografsko, časovno in vsebinsko najbližjih grozot. Eden od razlogov: v zgodovinskem gradivu za srednje šole je genocid v Srebrenici omenjen v le nekaj vrsticah. Starši teh otrok so, predvidevam, bolj ali manj mojih let. Očitno niso opravili svojega dela. Prav tako ne mediji.

Tudi zato se bom v Srebrenico še dolgo vračal.

* * *

Gospa Saliha Osmanović se je pred tridesetimi leti v Potočarih v strahoviti gneči znašla v prvih vrstah ljudi, ki so čakali na odrešitev. Bila je izmučena, prestrašena in globoko žalostna. Pet dni pred tem so srbske sile pod poveljstvom generala Ratka Mladića v pripravah na genocid v topniškem napadu ubile njenega mlajšega sina Edina. Le štiri dni potem, ko ga je Saliha z lastnimi rokami pokopala, je iz Srebrenice zbežala skupaj s svojim možem Ramom in starejšim sinom, devetnajstletnim Nerminom.

Ramo in Nermin sta se kmalu pridružila več tisoč odraslim bošnjaškim moškim, ki so se v pričakovanju najhujšega skozi gozdove peš odpravili proti Tuzli – proti območju, ki je bilo

Abha Valentina Lo Surdo

DOLGA POT DO MIRU

Soška fronta

Knjiga je nastala s podporo projekta BeWoP,
ki ga sofinancira Evropska unija
v okviru Programa Interreg VI-A Italija-Slovenija.

Interreg
Italia-Slovenija

Cofinanziato
dall'Unione europea
Sofinancira
Evropska unija

BeWoP

UMco
25 let

Ljubljana 2025

Abha Valentina Lo Surdo
DOLGA POT DO MIRU: Soška fronta

© UMco, d. d., Abha Valentina Lo Surdo in Fundacija Poti miru v Posočju, 2025.
Vse pravice pridržane.

Izdajatelj in založnik: UMco, d. d.; zbirka 'S terena'
Soizdajatelj: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«, ZRC SAZU,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa in Občina Miren Kostanjevica
Za soizdajatelje: Maša Klavora, dr. Petra Svovljšak in Mauricij Humar

Za založbo UMco: Samo Rugelj
Koordinacija z italijansko avtorico in pravica do italijanskega izvornika:
PromoTurismoFVG
Prevajalka iz italijanskega v slovenski jezik: Saša Grahovac Fabbri
Lektorica: dr. Mija Michelizza
Strokovni pregled: dr. Petra Svovljšak
Oblikovanje ovitka in postavitev: Aleš Cimprič
Oblikovalec zemljevida: Matic Leban
Avtor fotografij sogovornikov: Devis Solerti
Fotografija na naslovnici: Schirra/Giraldi
Tisk: Camera, d. o. o.
Naklada: 700 izvodov, 1. natis
Ljubljana 2025

Interreg
Italia-Slovenija

Cofinanziato
dall'Unione europea
Sofinancira
Evropska unija

BeWoP

Knjiga je nastala s podporo projekta BeWoP, ki ga sofinancira Evropska unija v okviru
Programa Interreg VI-A Italija-Slovenija.

Povezava na spletno stran projekta: www.ita-slo.eu/bewop

Partnerji projekta: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«, ZRC SAZU,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Občina Miren-Kostanjevica, PromoTurismoFVG,
EZTS GO/GECT GO, Associazione Culturale èStoria

Vsebuje tudi besedilo, tiskano v obratni smeri: Dolga pot do miru :
Srebrenica, Galicija in Ukrajina, Auschwitz, Gaza / Boštjan Videmšek

V okviru določil Zakona o avtorski in sorodnih pravicah so brez pisnega dovoljenja založbe
prepovedani reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega
avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku, všteti fotokopiranje,
tiskanje in shranjevanje v elektronski obliki. Odgovornost za resničnost podatkov in avtorstva
navedb v knjigi je na strani avtorja.

UMco, d. d., Leskoškova 12, 1000 Ljubljana
tel.: 01/ 520 18 39, e-pošta: bukla-urednistvo@umco.si, www.bukla.si

Vsebina

1. Predgovor	9
2. Predpostavka	13
3. ELISA: Mravljišče	19
4. MARCO: Grič brez imena	33
5. PETRA: Ljubezen je najmočnejša sila	47
6. RENATA IN ANDREA: Tako blizu, a tako daleč	63
7. ARTURO: Zgodbe, ki jih pripovedujem s svojimi očmi	71
8. ROBERTO: Dvojni spomin	79
9. MAŠA IN MARA: Tri identitete v enem stičišču	89
10. ANGELO: Ne imenujte je »meja«	101
11. URŠKA: Ženska vojna	113
12. ROK: Cerkev resnice	129
13. ZDRAVKO: Niti poraz niti čudež	141
14. MAŠA: Izpod trepalnic poseben blisk oči	153
15. VALENTINA: Lepota bo rešila svet	161
16. IVAN: Z velikim »g«	171
17. JERNEJ: In krog se sklene	185
18. Zaključek	193
19. Zahvale	195

Otroci iz Cerovega *

*V revne krpice oviti
sadje nudijo štirje majhni det'i.
Nožice bose in otekle
bledega obraza in telesa.
Po strmem in radostnem hribčku gredo
In med vojaki za ostanki brskajo
Za ostanki kruha in pogač
Vse bo šlo v vrečo, stlač'
Potem kot lačni volčiči
Pohlepno gredo v usta nositi
Kruh in pogačo s sosedi deliti.*

* V prostem prevodu prevajalke. Avtor vseh objavljenih pesmi je avtoričin praded Arturo Mencuccini.

Shematski zemljevid trase
Poti miru od Alp do Jadrana

AVSTRIJA

VILLACH BELJAK

TARVISIO
TRBIŽ

KRANJSKA
GORA

JULIJSKO PREGORJE

LOG POD
MANGARTOM

TRENTA

BOVEC

JULIJSKE ALPE

BLAD

SOČA

BOHINJSKA
BISTRICA

KOBARID

TOLMIN

ITALIJA

SAN PIETRO
AL NATISONE
SPIETAR

KAMBREŠKO

SLOVENIJA

CIVIDALE DEL
FRIULI CEDAD

KANAL

BANJSKA PLANOTA

ŠMARTNO

BRDA
COLLIO

NOVA GORICA

GORIZIA
GORICA

ŠEMPETERPRI GORICI

MIREN

RENČE

REDIPUGLIA
REDIPULJA

KOMEN

AQUILEIA
OGLEJ

MONFALCONE
TRŽIČ

MALCHINA
MAVHINJE

KRAS
CARSO

MIRAMARE
MIRAMAR

JADRANSKO MORJE
MARE ADRIATICO

TRIESTE TRST

KOPER
CAPODISTRIA

WALK OF PEACE

1

PREDGOVOR

Alta Badia, 9. februar 2025, ob 10:15

Zletim v zrak.

Še pred trenutkom sem bila tam, mirno sem hodila po levi strani Brancie. Moja *vrteča se vrata* so se tisto nedeljsko jutro odpirala proti San Cassianu. Na progi je sijalo lepo jasno sonce, ki je pozdravljalo prvo uro prvega dne mojih počitnic na snegu.

Čez trenutek padem na tla. Nepazljivi smučar me zadene v hrbet, premalo časa je bilo, da bi se tega zavedala. Močan udarec v glavo, padem, smučka se ne odpre, koleno se obrne.

Reševalne sani, policija, rešilec. Ortoped v bolnišnici La Villa, ki me pogleda v oči in našteva dele telesa, ki jih je treba

pozdraviti. Poškodbe kolateralnih ligamentov, meniskusa in tibialne površine. Strgana leva sprednja križna vez.

Vpraša me: »Gospa, kaj delate?«

»Gospod zdravnik, hodim! Na nogah moram biti v začetku maja!« mu odgovorim, ne verjamem svojim solzam, ne verjamem njegovim besedam.

»Če je tako, je treba takoj na operacijo,« je odločen, ne pušča dvoma.

Naslednji dan sem na bolniški postelji v kliniki v Ortiseiu, pripravljena, da s takojšnjo operacijo začnem dolge priprave na svojo prihodnjo pohodno dogodivščino. Začetek Poti miru je predviden za 5. maja, od njega me ločijo še manj kot trije meseci. V nahrbtnik spravim tudi belo knjigo: to, ki jo pišem v tem trenutku.

Zdelo se mi je kot v peklu; ni bilo metra zemlje, ki ne bi bila teptana, tema je to sliko naredila še bolj strašljivo; morali smo počivati v jarku; veliko je bilo nas in veliko je bilo mul. Debla dreves, kamenčki, drobci, vse je žvižgalo in rezalo zrak; tu in tam so trupla mul otežkočala dihanje. Nič ni kazalo, da bi bombardiranje prenehalo; kmalu je ta luknja postala le še masa ljudi, morda je ura kazala enajst zvečer; ven nismo mogli prej kot ob petih zjutraj. Ponoči me je skoraj ubila mula. Prepuščen sem bil svojim mislim, preostali so mi samo živci, ja, samo živci, vse ostalo se je v meni skrčilo na nekakšno brezčutno maso, molil sem, svojo dušo Bogu priporočal in sprijaznjeno čakal na smrt, zdelo se mi je skoraj nemogoče, da ta noč ne bi bila zadnja v mojem življenju.

2

PREDPOSTAVKA

Let Fiumicino – Trst, 5. maj 2025

Razmišljam, kako drugačna bo ta pot. Upala sem, da jo bom prehodila v celoti, ne da bi izpustila en sam meter – kot vedno, kadar s čim takšnim začnem: petsto kilometrov gora in jarkov vse do morja, trideset dni hoje po Sloveniji in Furlaniji - Julijski krajini.

Čas do potovanja sem zapolnila z dvema urama vaj na dan, od fizioterapije, telovadnice, osteopatskih terapij, masaž, pa vse do vedno bolj gotove hoje. Štiriinosemdeset dni – ki niso zadoščali za izvedbo izvirnega projekta.

Sprijaznila sem se s tem, da bo moje prihodnje potovanje drugačno, takšno, kjer bo izgubljene kilometre nadomestilo globlje doživetje. Na takšni poti bom še boljše začutila ozemlje

in njegove glasove, medtem ko bom sama počasi pridobivala nazaj vse to, kar sem imela za samoumevno, skoraj tavnološko: hojo kot način gibanja. Pot miru bo torej nepričakovana, presenetljiva, v nasprotju z vsem, kar me je kot pohodnico do sedaj vedno pritegnilo. Manj bodo delale noge in bolj bom šla počasi, manj bo hitenja in več bo potrpežljivosti. Več bo časa za poslušanje, krajša bo pot, ki jo bom prehodila.

Točno tako bo, kot bi moralo biti. Vsak dan bo nov, kot bo drugačna ta dogodivščina, ki ne bo niti samo pot niti turistični pohod. V preteklosti sem prehodila ogromno dolgih poti, a sem takoj vedela, da poti, kot je Pot miru, v življenju še nisem opravila. Gre za projekt, ki želi predstaviti oba vidika vojne, italijanskega in slovenskega (avstro-ogrskega), pri tem pa prečiti kraje, ki te danes s svojo lepoto zaslepijo, nekoč pa so bili nedolžna priča krvavih bitk. Kostnice, muzeji, pokopališča, bojna polja med gorami, gozdovi, doline, ki jih danes povezujejo naši koraki, da bi razmišljali in razumeli, da bi rek *Nikoli več* resnično usvojili, ne samo mehansko izgovarjali.

Tokrat zgodba ne bo linearna, šla bo navpično: letos maja se pot začne, želi se dotakniti ključnih točk tega doživetja. S poti bom naslavljala osebna vabila, da se mi pridružite na kakšni od etap, ali kar na vseh, da z mano sledite začrtani poti neskončnih možnosti, tako kot so to sledi preteklosti, ki so ostale na življenjski poti.

Zahvaljujem se vsem, ki so želeli, ne glede na padce in nepredvidljive okoliščine, da sem tukaj in pišem, z glavo na

Poti miru. Tam, kjer se zgodovina odvija med nami, in ne v knjigah, kjer teče kot film brez scenarija. Tam, kjer se nam razkriva ep o človeškosti, nanašajoč se na vse nas. Te poti se vrnejo na zemljo kot stotine tisočih korenin, ki vodijo do toliko družin, do toliko nas vseh. Na soški fronti so se namreč borili ne le slovenski, furlanski in italijanski predniki, tam so bili tudi ljudje, ki so prišli od daleč, z vseh mogočih koncev Evrope. Tako kot poročnik Arturo Mencuccini, ki je iz Rima prispel v Videm ter dve leti in pol na Krasu tvegäl življenje. Z mojim sodelovanjem na Poti miru želim priti do njega in dobiti nazaj delček svoje družinske zgodovine, ki je bil od nekđaj potlačen. Tako bom od teh krajev izvedela resnico, ki jo pripoveduje ganljivi dnevnik mojega pradedä, nastal v teh bojnih jarkih. V roke sem ga dobila ravno v teh dneh in ga bom na teh straneh pisala leže.

Izolekel sem glavo, da bi videl položaje, pred mano je bila že ena črna, pokopana roka, tresoč sem se naslonil na ograjo: grozljivo prizor, povesod mrtvi, že črni, razkrajali so se; poskušal sem se povzpeti na hrib, zbral sem pogum, bil sem drzen, povesod opustošenje, vse je nosilo sledi obupne in krute borbe. Življenje tam zgoraj je bilo nevzdržno, smrad trupel nam je jemal apetit, želeli smo noč, da bi užili malo hladu, da bi se lahko premikali, da bi poiskali malo vode, da bi se odžejali.

Elisa de Zan

3

ELISA

Debela Griža, 5. maj 2025

MRAVLJIŠČE

Tukaj sem, tukaj sva, z nahrbtnikom na rami pristala na ronškem letališču pri Trstu. Pri izhodu me čakata Nicola in Beatrice iz ekipe PromoTurismoFVG, ki me bosta odpeljala na Debelo Grižo. Z Eliso bomo prav zares začeli hoditi po tej poti, startali bomo na *krovavi gori*.

Prva priča Poti miru je mlada ženska, mila in močna obnem, mehkega glasu in odločnih besed. Ona je *genius loci* te simbolične gore, ki se razprostira na kraški planoti. Zgodbe o Ungarettiju in bitkah, ko je na Debeli Griži pokalo kot v tovarni smodnika, pripoveduje, kot bi jih pisala sama: od junija 1915 do šeste bitke na Soči avgusta 1916, ko so grič dokončno zasedli Italijani.

Elisa De Zan sem vodi ljudi vseh starosti, ljudi iz najrazličnejših okolij; kasneje, za nami, bodo sem prišli trije avtobusi študentov iz doline Aosta. Z brutalnimi dejstvi, nujnimi za to, da bi zares spoznali vojno in doumeli nujnost miru, me že ob prihodu postavi pred zid: »Nahajamo se na eni najbolj krvavih točk soške fronte, klinu avstro-ogrske obrambe pred Gorico«, pove brez usmiljenja.

Pa vendar je danes to težko verjeti, uživajoč v prelepem razgledu na odprto in zeleno pokrajino, ki se brezskrbno širi v Brda in pozdravlja Goriško, odeto v zelenomodro barvo evropske prestolnice kulture, *GO!2025*. V ozadju se v daljavi izrisuje silhueta Julijskih Alp, pod nami pa mirno teče čudežno smaragdna Soča. Reka, ki je bila včasih reka-simbol vojne, danes izgleda kot velikanska in pritajena kača, ki se pojavlja in izginja, njene turkizne strele pa se vedno znova iskrijo sredi bujnega rastlinja. »Takrat jo je bilo mogoče videti v celoti, Kras je bil namreč gol, izpraznjen in razgaljen.« Ko pridemo na Debelo Grižo, danes to pomeni, da postanemo priče osupljivega razgleda, ki je med prvo svetovno vojno služil kot kulisa za eno najbrutalnejših mest na fronti.

Nihče ni tega bolje opisal kot Giuseppe Ungaretti, ko je opisoval oksimoron tega razgleda; njegov opis je iz leta 1966, ko je obiskal »novi« Kras. Takrat se je veliki pesnik prvič vrnil v kraje, kjer se je boril. »Takrat je bil že mednarodno znan, na Debelo Grižo se je vrnil elegantno oblečen, da bi videl, opazoval in ne bi česa spregledal. Nosil je temna očala, črtasto obleko, opiral se je na palico.« Tako Elisa opiše Ungarettija,

šele v drugem planu je podoba mladega vojaka, ki ga je leto 1916 oropalo vsega, še posebej dostojanstva. »Med spreedom po mestih, ki jih je prehodil pred petdesetimi leti, ni veliko govoril, to je prisotne presenetilo.« Razlog za to povedno tišino umetnika, zmožnega sonete sestavljati iz najhujših preizkušenj človeštva, izvemo dan kasneje, 20. maja, ko ima v Gorici svoj govor:

»Včeraj sem ponovno obiskal nekaj kraških vasic ... Kamnito pokrajino je obleklo bujno zelenje. Neverjetno, danes se Kras skoraj smeji,« je začel. Ne moremo najti ključa za ta njegov paradoks med spominom in kasnejšo izjavo, razumom in čustvi. Med nešteto čustvi prevlada eno: osupne ga neskončno lep Kras. »Pomislil sem: Kras ni več pekel, obarvan je v zeleno, v barvo upanja,« pove sam sebi.

»Tista prelepa pokrajina,« potrdi njegove besede Elisa, »je ta, ki jo vidiš danes, sredi pomladi, je radodarna in prijazna dežela. Je nekaj, kar nima nič skupnega z 'zemljo, rjasto od krvi', če uporabimo Ungarettijeve besede.«

Elisa mi pokaže pravi Kras iz let 1915 in 1916, najprej doživim veličastno izkušnjo virtualne resničnosti: muzej na Debeli Griži od leta 2018 omogoča virtualno doživljanje vojne podobe Krasa v prvi osebi. Zahvaljujoč natančni zgodovinski rekonstrukciji lahko z očali takoj pristaneš v bojnem jarku: obkroža te dim, eksplozije, mrtvi. Potem linijo bojnih jarkov obiščemo zares, in ravno tam je pričevanje Debele Griže najbolj presunljivo: to je tudi prvo *fizično* srečanje s prvo

svetovno vojno. Od razgledne ploščadi do jarka pridemo peš v dveh minutah, pozdravita nas napis za vhod v muzej in trobojnica na nasprotni strani. In smo notri.

Glavno je, da si – če jarka nikoli nisi videl – ne moreš predstavljati te brazgotine, globoke dva metra, ki so jo izkopali sami vojaki in se kilometer za kilometrom vleče po zemlji. Njena prisotnost ni le muzejski predmet, temveč konkretna podoba resničnosti. »Šele sedaj lahko razumeš boj, ki so ga bili moški, ni šlo le za boj med vojaki. Tukaj so morali moški upoštevati tudi neusmiljeno naravo. Prvi sovražnik, ki so ga morali premagati, je bil kraški kamen.«

Že sama beseda *Carso*, Kras v slovenščini, je bila trda kot kamen, vojaki so jo že izgovorili s strahom. Indoevropski koren besede je *kar/karst*, kar v osnovni obliki pomeni »kamen«. Zato je Debela Griža kmalu postala simbol skrajnega trpljenja. Če si moral sem, je to pomenilo skoraj zagotovo tragično usodo. Sčasoma, tekom vojne bo gora dobila nadimke *nikoli ugasli vulkan*, *pokopališče*, *pošast*, *klavnica*. Kraški kamen, to morje kamna, postane sinonim za posebno fizični tip bojišča: »Neusmiljene pogoje je v tej vojni, kjer je človek postal vojaški material, narekovala narava. Tukaj se vojaki dobesedno iztrošijo: v njihovih dnevnikih lahko preberemo o 'uničenih enotah', 'dopolnjenih linijah'. Besede, ki povedo vse in priključijo v spomin pretresljive dogodke, kot je bil prvi napad s kemičnim orožjem na italijansko-avstro-ogrski fronti.«

Napad s kemičnim orožjem je bil napad, ki je po svoji brutalnosti prekosil tudi samo goro. Grozljiva inovativna

strategija, ki je povzročila velikanske izgube v relativno kratkem času. Da bi zdržali italijanski pritisk, so avstro-ogrski vojaki 29. 6. 1916 prvič uporabili *nevidno orožje*. »Napad je bil izveden s klorom-fosgenom, plinom, ki hitro povzroči zadušitev. Številna pričevanja govorijo o tem, kako se je ob zori gora odela v podolgovat rumeno-zelen oblak, ki se je razširil in zastal v italijanskih linijah ter povzročil na tisoče smrti. Jutro je bilo zaznamovano s toliko človeškimi izgubami, da je trajno škodo utrpela tudi narava. Kot bi vse, kar je takrat obstajalo, v enem samem mahu ostalo za vedno uničeno.«

Hodimo okrog dolgega jarka, ki obdaja Debelo Grižo, tukaj prehodim svoje prve metre poti. Zmanjka mi besed, osupla sem, a zaradi povsem drugačnih razlogov kot Ungaretti: Kras, ki sem ga spoznala, ko sem hodila po njem ob različnih priložnostih, je bujno zelen Kras naših dni, težko si ga predstavljam v *tisti* podobi prej.

»Vzemi si čas,« me spodbuja Elisa, »čas pripada pogledu tistega, ki gleda.«

Razmišljam o obliki, globini, poteku jarka. S svojimi oviniki v cikcakasti obliki omejuje posledice eksplozij, ki bi bile v primeru ravne oblike še hujše, s še več mrtvimi in še več škode.

Jarek zareže v gozd kot izkop, ki v skalo ni bil vklesan, temveč iz nje iztrgan, v njem pa je na voljo le ozek prostor, ki ni širši od 70 cm. Steza, ki je del veliko večjega krožnega

sistema, s potmi, ki navpično povezujejo prvo, drugo in tretjo vodoravno frontno linijo, in v živžavu, ki se nikoli ne ustavi, na fronto prinašajo živila in strelivo, material, s katerim se gradi in material, s katerim se ruši. Mogočno delo vojaških inženirjev, ki se, če se ozremo nazaj, zdi neizmerno nesmiselno. Ko o tem sistemu razmišljam zgoraj, pa tudi spodaj – v topniškem rovu pod 3. vrhom, na več kot dvestotih impresivnih metrih, ki mi jih Elisa do potankosti pojasni – začutim človeško domiselnost v perspektivi veličastne majhnosti. Po eni strani je, kot da ne bi opazovala prostora dejanskih dimenzij, ki je zares obstajal, temveč le ogromno, genialno a neuporabno igralno ploščo, na kateri je igralo milijone figuric iz mesa in kosti, ki so jih obravnavali kot podljudi. Niso bili ljudje, bili so kot kolonije žuželk, ki so gradili svoja mesta, obsojena na hiter propad, pripravljena, da jih na en mah uniči top. Koliko primerov je doživela človeška zgodovina, ko smo ljudje garali kot živina in svoj obstoj na zemlji zapravili pridni kot čebelice!

Če nadaljujemo z razmislekom o izkušnjah tistih, ki so živeli na Debeli Griži, pridemo do globlje ugotovitve. Ta prostor predstavlja tudi simbolični *topos*, ki je združeval na tisoče moških in ustvarjal nabito paletu čustev, kolektivno obliko-misel skrajnih in nasprotujočih si čustev, ujetih tja gor kot v enega od Dantejevih peklenških krogov.

»Iz jarkov se hitro pokaže prevladujoča misel, dvigne se v zrak, nadvlada nad vsemi: to je misel o smrti,« s svojo običajno odločnostjo doda Elisa. »Na kraju, kot je ta, najbrž ni

več samo abstraktna filozofija. Že mrtvo telo samih vojakov kaže na konkretno izkušnjo konca, saj je bilo mrtvih ob živih na bojnem polju ogromno, pogosto so ostali nepokopani, na nikogaršnji zemlji.«

Prispodoba in resničnost, simbolično in konkretno, ta jarek kot vsi jarki, ki jih bom obiskala – od Doberdoba do Grmade, od Kolovrata do Sabotina – predstavlja fizični rezultat tega absurdnega in absolutnega boja, o katerem smo govorili, boja človeka proti kraškemu kamnu, poskus človeka, da bi kamen prilagodil svojim potrebam. »Poleg najdramatičnejših trenutkov je bil ravno vsakdan tisti, ki je odločil vojno, obstajalo je življenje, ki je bilo radikalno oropano, težko z vseh mogočih vidikov obstoja.« Življenje v ujetništvu, v skrajnih pogojih, skupaj z množicami drugih, stisnjeni v tesne prostore, prisilno skupno življenje, izpostavljeno najrazličnejšemu vremenu. Zagotovo je bil velik sovražnik vojakov dež, a tudi veter, nevihte in strašna poletna vročina, ko so se jarki spremenili v razbeljene peči. Poleg tega ni bilo tekoče vode, ni se bilo mogoče ne umiti ne dovolj piti. Ko je bilo najhuje – tako se bom naučila na obisku Kobariškega muzeja –, so morali vojaki preživeti z enim litrom vode v čutari ves teden. Zato bo na Krasu prišlo do hude žeje, prišla bo kolera, da sploh ne omenjamo bolh, stenic, predvsem pa miši. Poleg skal in eksplozij so bile podgane tisti sovražnik, proti kateremu se je bilo treba boriti: hranile so se s trupli, pogosto pa so napadale tudi krvaveče rane še živih.